

- заповідника (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 15–16 листопада 2011 р.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 106–111.
11. Чайка В. Збараський та інші пізньосередньовічні замки Тернопільщини як пам'ятко-охоронні об'єкти // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 4. – Чернівці, 2010. – С. 324–332.
12. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 199 s.
13. Guerguin B. Zamek Jazlowiecki. – Warszawa, 1967.
14. Wiadomości archeologiczne. – Т. 9. – Warszawa, 1929.
15. Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana. – Lwow, –1867. – 184 s.

Марта Каша

здобувач кафедри історії України
Національного університету
«Львівська політехніка»

ШЛЯХЕТСЬКІ ЗАМКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВОЛИНИ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто історію археологічного вивчення шляхетських замків Центральної Волині. Проаналізовано результати археологічних розкопок протягом XIX–XX ст. Констатовано недостатню увагу до збереження та вивчення пам'яток цього типу.

Ключові слова: замки, Центральна Волинь, археологічні дослідження, Дубно, Острог, Клевань, Олика.

Питання поширення, архітектури, військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише центрів землеволодіння, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Найбільш постраждали дерев'яні замки, від яких залишилися лише сліди земляних валів та ровів. У післявоєнні радянські часи шляхетські замки мало цікавили пам'ятко-охоронні органи. Тому рештки їх піддавались руйнації. Реставраційні ж міроприємства, якими опікувався на Волині Київський Науково-дослідний інститут історії містобудування та архітектури, стосувались, переважно, культових пам'яток.

В останні роки зростає зацікавлення цими оборонними об'єктами з боку представників різних підрозділів історичної науки. В актових джерелах вишукуються згадки про існування у тих чи інших населених пунктах замків, публікуються їх інвентарі, робиться спроба погрупувати їх за часом першої згадки тощо [3; 9; 12; 20; 21]. Однак вирішення багатьох питань, як от хронології існування укріплень та їх перебудов, площа дитинців, особливостей конструкції оборонних стін, система забудови та багато інших важливих характеристик залишаються поза межами інформаційних можливостей писемних документів. Тому для повноцінного висвітлення історії шляхетських замків необхідними є повномасштабні археологічні дослідження.

Протягом останніх ста з лишнім років історики, краєзнавці та археологи намагались каталогізувати замки та замчища Волині. Першими в цій справі були археологи XIX ст. Д.Я. Самоквасов та В.Б. Антонович [1]. В останні роки з'явилася низка праць істориків-архівістів, присвячена питанням з'ясування часу існування та належності замків, як центрів землеволодіння. З'явилися і праці, присвячені стану озброєності та, взагалі, обороноздатності шляхетських замків [4; 5; 10; 11].

До недавнього часу найповнішим зведенням даних про укріплені шляхетські двори була відома праця Р. Афтаназі [26]. Однак ми не знайдемо у цій роботі даних про середньовічні шляхетські замки, які на певному етапі опустіли і не переросли у XVIII ст. у значні резиденції. Це особливо помітно, коли порівняти дані Р. Афтаназі з картою В.Б. Антоновича.

До сьогодні, однак, більшість дослідників концентрує свою увагу на східно-волинських шляхетських замках, які особливо активно будувались на татарських шляхах протягом XV–XVII ст. [3–5; 9; 100]. Шляхетські замки Центральної Волині – так званого Волинського Опілля – серцевини давнього Волинського князівства поки ще не дочекались ретельного аналізу істориками-архівістами. Однак, вони в різний час піддавались археологічному обстеженню, а іноді й розкопкам.

Чи не першими археологічними дослідженнями волинських замків були розкопки київського дослідника А. Крушинського у замках Олика та Клевані, проведені у 1845 р. за завданням Київської археографічної комісії. У клеванській церкві ним тоді було розкрито гробовища князів Чорторійських [13, с. 21]. Обстежував давні замчища волинський краєзнавець Т.-Ю. Стецький. Зокрема ним було зафіксовано кам'яні рештки з гербом Пуцятів на замчищі в Тучині [30, с. 163–164].

Згодом, у 1913 р. стараннями членів Братства ім. князів Острозьких на соборному погості – дитинці у Острозі були проведені археологічні розкопки з метою поповнення фондів новоствореного музею. Тоді ж були підняті з землі теракотові кахлі XVI ст. (атрибуцію проводила Археологічна комісія), енколпійон, цегла, багато люльок і монет 16–17 ст. У березні 1917 р. завідувач Острозького музею Й. Новицький за участю гімназистів розшукував підземні ходи на Замковій горі [25, с. 45, 54].

Проте найважливішим результатом археологічного вивчення замків Центральної Волині була їх каталогізація за донесеннями волосних правлінь, а також укладення планів Степанського замку та шляхетських замочків у Шумську [2; 30, вклейка до с. 253].

Новий етап у вивченні волинських шляхетських замків наступив у міжвоєнний період. У 1920-і рр. археологічні рештки цих пам'яток оборонного мистецтва нерідко брали на облік, як пам'ятки архітектури. Серед архітектурно-археологічних пам'яток реєстру, підготованого у Любліні окружним консерватором, інженером-архітектором Єжи Сенницьким слід відмітити «гірку Ягеллонську» – оборонні вали замку середньовічного Любомля, руїни пізньоготичної замкової башти у Дорогобужі, руїни замку у Шпанові з палацом Радзівілів, “шведські вали” у Мощаниці [25, с. 52]. Щоправда, до археологічних розкопок справа не доходила. Археологічні обстеження давніх замчищ в кращому випадку зводилися лише до збору археологічного матеріалу [28]. Із знахідок найчастіше збирали пічні кахлі. Так, внаслідок руйнування замчища у Новожинові, припиненого волинським консерватором Я. Фітцке і фонди Волинського музею потрапила кахля із зображенням родового герба князів Чарторийських, виконана в стилі бароко [27].

Однак, найчастіше цей вид пам'яток навіть не реєстрували, а в період після Другої світової війни, коли в колгоспах з'явилися потужні трактори, ці пам'ятки історії активно зносилися, як свідчення «віковичного гноблення».

Винятково місцеві краєзнавці у післявоєнний період цікавились шляхетськими замками. Так, М.І. Островський у 1946, 1949 та 1951 рр. провів невеликі розкопки замку у Крем'янці та 1946 р. на старому замчищі князів Острозьких у Дубно, поруч замку князів Любомирських, де вчений занотовує обстежені ним місця з «грубим шаром попелу від зруйнованих будинків» [25, с. 96].

Випадково попадали в поле зору професійних археологів шляхетські замчища під час польових досліджень у 1960-1980-і рр. Їх обстежували, розшукуючи городища княжої доби, археологи-медієвісти – В.В. Ауліх, М.П. Кучера, В.С. Шолом'янцев-Терський [6; 24, с. 47].

Особливо широкомасштабними виявились дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського у 1985-2005 рр. [22-24]. Зокрема, низку замчищ (П'ятидні, Когильне, Сілець, Локачі, Свинюхи, Конюхи, Овлочин, Підбереззя, Мирків) обстежено в околицях Володимира.

Важливими є археологічні спостереження С.В. Терського, здійснені у 1990–1991-х рр. під час земляних робіт у Клеванському замку. Серед матеріалів пізнішого часу, виявлених під час відкопування цоколя його найдавнішої наріжної вежі там вдалося зафіксувати культурні напластування XIII–XIV ст. [22, с. 61]. У 1993 р. невеликі археологічні спостереження на замку у Корці здійснив львівський архітектор Р. Могитич.

Ініціатором та організатором археологічних досліджень 1995–1996 рр. у замку Любомирських у м. Дубно був новостворений історико-культурний заповідник. Розкопки, проведені відомим львівським археологом І.К. Свешніковим, дозволили продатувати етапи забудови території дитинця та уточнити періоди замощення замкового двору протягом XVI–XVIII ст. [31].

Згодом ряд замчищ XVI–XVII ст. обстежено експедицією Волинського краєзнавчого музею [14-18] біля сіл Іванівка, Колмів, Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського р-ну (1991-1994 рр.), Низкиничі Іваничівського р-ну (1998 р.), Боровичі, Старий Чорторийськ Маневицького р-ну (2003, 2004 рр.), в смт Рожище (2005 р.).

Загалом дерев'яні шляхетські замки Волині слід поділити на три основні типи. До першого належать замки, зведені або перебудовані із укріплень княжої доби (Дорогобуж, Клевань, Мстишин, П'ятидні, Жуків). Найбільша кількість таких замків групується навколо княжих столиць Волині [24, с. 47-49].

Серед обстежених пам'яток важливе місце займають городища т.зв. „стіжкового” типу. За даними карти В.Б. Антоновича, такі замки, характерні для XIV–XVI ст. мали б існувати на земляних насипах висотою близько 10 м в ур. Башта в Овлочині Турійського р-ну (за договором 1366 р. – волосний центр Володимирської землі) та Підбереззі Горохівського р-ну (замок Миколи Павловича Сапеги, 1571 р.) [1, с. 66]. Обидва насипи у 1940-70-х роках було знесено, проте розвідкою в 1987 р. їх місцезнаходження вдалося зафіксувати [22, с. 44, 51]. Зокрема, замчище Овлочина знаходилося на південно-західній околиці села за 300 м на південний-захід від оз. Великого. Тут, на колгоспному полі зібрані уламки кахлів та керамічного посуду XV–XVII ст. відомих по аналогіям типів. На жаль, рештки цих замчищ були суттєво поруйновані і майже не фіксуються на поверхні [24, с. 46].

До типу стіжкових, мабуть, слід віднести також замок у Фалемичах коло Володимира. Дерев'яний замок, згаданий в документах у 1543-1597 рр., знаходився на округлому останці діаметром 40 м та висотою до 8 м над заплавою. На вершині останця та на підзамчі зібрано велику кількість теракотових та поливаних кахлів XVI-XVII ст. у фрагментах, в т.ч. геральдичних (орел) [24, с. 47, рис. 2].

Про перспективи дослідження подібних оборонних об'єктів свідчать дослідження, проведені по сусідству, на протилежному березі р. Західний Буг [29].

Але більшість замків Волині, зведених в другій половині XVI-XVII ст. являли собою дерев'яно-земляні бастионні замки. Добре збережені пам'ятки цього типу відомі у селищах Володимирець, Степань Сарненського району та в селі Мощаниця Острозького району Рівненської обл., в Низкиничах на околиці Ново-волинська [7]. Це були прямокутні укріплення, оточені земляним валом і ровом, на кутах яких влаштовані бастиони. Їх розвиток пов'язаний з появою вогнепальної зброї, виступи-бастиони дозволяли вести обстріл вздовж лінії куртини (стіни).

Таким чином, одночасно із складанням боярсько-шляхетського володіння на Волині, яке активно відбувалося протягом XIII-XIV ст., будувались укріплені шляхетські двори. Найдавніші укріплені шляхетські садиби, очевидно, мало чим відрізнялися від замків галицько-волинських бояр. В період занепаду Галицько-Волинської держави, коли великокнязівські володіння активно роздавалися великим боярам, князівські двори отримували нових господарів [24, с. 49]. Подальший розвиток військової справи, зокрема, поширення вогнепальної зброї, змушувало зводити принципово нові види укріплень, або ж удосконалювати раніше збудовані.

Переважає більшість укріплень зазнавала перебудов і зберегла свою форму з XVII ст., періоду козацьких війн. Так, на шляху військ Б. Хмельницького під Берестечко напередодні битви 1651 р. було розташоване містечко Краснопіль (зараз с. Перенятин Радивилівського району Рівненської обл.), добре збережене замчище якого досліджено роботами експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1988-1990 рр. [19].

Лише найзаможніші магнати спромоглися протягом XV-XVI ст. звести родові кам'яно-цегляні замки: Острозькі – в Острозі, Чорторийські в Клевани, Сангушки – у Локачах, Радзівілі – в Олиці тощо. Непогано збереглися також рештки кам'яного п'ятикутного замчища у Княгинині біля Дубного та прямокутного у Тайкурах біля Рівного. Нез'ясованим залишається наявність цегляних укріплень на замчищі Чорторийських у Литовежі та Острозьких у Дубному. Існує інформація про існування цегляних веж на поруйнованому сьогодні замчищі в Кричильську на р. Горинь.

Таким чином, археологічними спостереженнями та розвідковими розкопками на сьогодні охоплено близько 40 замків та замчищ Центральної Волині – пам'яток оборонної архітектури XV-XVII ст.

Масштаби археологічних досліджень шляхетських замків Центральної Волині поки що недостатні для складання цілісної уяви навіть про їх кількість. Адже, як показують результати пошуків за писемними джерелами, цілий ряд замчищ ще не дочекався навіть археологічних обстежень, а частина відомих з літератури замчищ назавжди зникла під гусеницями землерийних машин. Знищення цього виду історико-культурної спадщини прогресує з кожним роком. Тому, лише цілеспрямовані археологічні дослідження в змозі зупинити цей процес. Адже після фахового обстеження, за законом пам'ятка повинна братися під державну охорону.

Таким чином, археологічні дослідження шляхетських замків Центральної Волині мають значне суспільне значення і повинні проводитись планово та цілеспрямовано.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – С. 36-133.
2. Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 148-154.
3. Атаманенко В. Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у Південно-Східній Волині // Покликання. Збірник наукових праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К.: [б. в.], 2009. – С. 266-279.
4. Атаманенко В., Рибачок І. Обороноздатність міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк: [б. в.], 2009. – С. 141-152.
5. Атаманенко В., Рибачок І. Замки у системі оборони Південно-Східної Волині кінця XVI – початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – С. 250-258.
6. Ауліх В.В. Древнерусские городища в Западной Волыни // Археологические открытия 1966 года. – М., 1967. – С. 249-250.
7. Годованюк О. М. Исследование бастионных замчищ Волыни // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – 1980. – С. 82-88.

8. Гупало В. Археологічні дослідження у Дубні // Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-практична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна, 25–26. 08. 2000 р. – Дубно, 2000. – С. 37–38.
9. Войтюк О. П. Фортеці над Горинню в XV – XVII ст. // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27 – 29 жовтня 2010 року, м. Житомир. – Житомир, 2010. – С. 243 – 250.
10. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 126-136.
11. Заяць А. Обороноздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець : Астон, 2006. – С. 57 – 64.
12. Денисенко Я. Збарзський замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.) // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2010. – С. 236 – 242.
13. Курінний Петро. Історія археологічних знань про Україну. – Мюнхен: УВУ, 1970. – Серія «Скрипти». – Ч. 37. – 138 с.
14. Мазурик Ю.М. Обстеження пам'яток доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць (далі – НДПКДУ). – К., 2001. – Вип. 10. – С. 53-58.
15. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2003. – Вип. 12. – С. 67-72.
16. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Боровичі на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 76-81.
17. Мазурик Ю.М. Залишки фортифікаційних споруд в с. Низкиничі на Волині // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Т. 2. – Zamość, 2004. – С. 273-280;
18. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторийськ на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 7-13.
19. Прищепя Б.А. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині // Берестецька битва в історії України: Тези республіканської науково-теоретичної конференції. – Ровно, 1990. – С. 10–12.
20. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17-57.
21. Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів: ПП Мельник А.А., 2006. – С. 267-277
22. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41–67.
23. Терський С. В. Розвідки у Верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів: Історичний музей, 1994. – С. 12–13.
24. Терський С. В. Дерев'яні шляхетські замки Волині // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Sstudia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa. – Т. 1: Historia. – Toruń, 2009. – S. 44-51.
25. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 380 с.
26. Aftanazy Roman. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. 5 A–B : Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – 380 s.
27. Fitzke J. Bohaty zbiór kafli w muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk // Kurjer literacko-naukowy. – 1938. – № 288.
28. Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // ZW. – R. I. – 1938. – № 3. – S. 35–38.
29. Prusicka-Kolcon Ewa. Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Т. IV. – Lublin-Chełm-Zamość, 1999. – S. 191–196.
30. Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888.
31. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego. – Т. 17. – Rzeszów-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow, 1996. – S. 297–303.